

ULUSLARARASI KARADENİZ ÜNİVERSİTESİ
EĞİTİM VE BEŞERÎ BİLİMLER FAKÜLTESİ
TÜRK FİLOLOJİSİ ANABİLİM DALI

TÜRKMEN DESTANLARININ TİPOLOJİSİ

Ahmet GÖKCEGÖZOĞLU

Genişletilmiş Doktora Tezi Özeti Türk Filolojisi

TİFLİS – 2018

Akademik Danışman

Doç.Dr. Ahmet Gökçimen (Erzurum Atatürk Üniversitesi, Türkiye)

(Akademik danışmanın imzası)

Uzmanlar (adı, soyadı ve akademik unvanı):

1. Prof. Dr. İlyas Üstünyer

2. Doç. Dr. Muzaffer Kır

Eleştirmenler (adı, soyadı ve akademik unvanı):

1. Doç. Dr. Marine Şonia

2. Doç. Dr. Elene Cavelidze

GİRİŞ

Destan, bir milletin hayatında tabiat, savaş, göç ve sosyal olaylar gibi unutulmayacak hadiselerin edebi bir şekilde nesillerden nesillere aktarılmasında, konuların içerik bakımından aktarıcıları (ozan,bahşı) tarafından genişletilerek günümüze kadar ulaşmış edebi türdür. Destan terimi, Farsçadan Türkmençeye geçmiş olup söz konusu kelime ilerleyici ses benzeşmesine uğrayarak (-st-> -ss-) söyleyişte ve yazıda dessan şeklinde kullanılır. Türkmen edebiyatında “destan” teriminin kullanım alanının geniş olduğu görülmektedir. Türkmenlerin konuşma dilinde zikredilen “tarihi vaka”, “rivayet”, “hikâye”, “povest” ve “şiiir” gibi anlamları kapsayan “destan”, birden çok anlamı karşılamaktadır. Örnek: Andalıp’ın Oğuznama’sında yer alan her bir bölüme sırasıyla; “Birinci Destan”, “İkinci Destan” denilmektedir. “Cengiz Han Hakkında Destan” şeklinde kullanımlarla, rivayet veya hikâye anlamlarının yerini almaktadır (Garrıyev, 1982: 26-27). Türkmen destanlarının konu, yöntem ve dil bakımından benzer yönlerinin olduğu, bunun sebebi ise; Türkmen edebiyatındaki sözlü ve yazılı verimlerin, bir birleriyle iç içe bağlantılı olmasından dolayı destanlarda yer alan birçok kahramanın ve farklı olayların yer aldığı belirtilir (Durdıyev, vd., 1967: 57). Destan terimi nazım ve nesir halde yazılan, bir olay örgüsüne sahip, geçmişin sözlü ve yazılı eserleridir. Halk destanlarında genellikle iki aşığın bir birine kavuşmak için verdikleri mücadelelerin işlendiği anlatılır. Ayrıca halk destanları, eposlardan sonra teşekkül etmiştir. Sayatlı-Hemra, Şasenem-Garıp ve Hüyrlukga-Hemra gibi destanlar Göroglı eposundan türemiştir (Garrıyev, 1982: 28-82-83). Garrıyev’in düşüncesine göre, konusu aşk olan eserlere de destan denilir.

Türkmen edebiyatında destan türünü karşılayan farklı terimler kullanılmaktadır. “Destan”, kelimesi “Destan (Dessan)”, “Epos, Şa Dessan” kelimelerin yanı sıra, “Avtorlu Destan”, “Anonim Destan”, “Halk Destanı”, “Gahırmançılıklı Halk Destanı”, “Erteki Eposu” gibi terimler kullanılmaktadır” (Şahin, 2011: 55). Destan terimlerinin bir kısmı, muhtevasına, hacmine göre bir kısmı yazarına, aktarıcısına göre olduğunu göstermektedir. Türkmen destanları farklı başlıklar altında tanımlara gidilmiştir. Destan (Dessan), Avtorlu ve Anonim destanlar, Epos (Şa Dessan) ve Erteki Epos başlıkları altında tanımlamalar yapılmıştır. Türkmen destancılık geleneğinde bahşılar destan anlatma görevini üstlenirler. Bahşı, destan icra ederken kendinden geçer ve anlattıkları eserde geçen tiplerin rolünü canlı olarak sergiler. Bu durum bahşının ne kadar usta olduğunun göstergesidir (Şamıradov, vd., 1961: 174). Türkmen sözlü anlatı geleneğinde bahşılarının önemli bir

yeri vardır. Türkmen bahşıları destan icra ortamlarında gösterdikleri performansla bu geleneğin daha da zenginleşerek devam etmesini sağlarlar.

Destan türü incelemelerinde uygulanabilecek metotlardan biri tipolojidir. Türkmen destanlarından “Dövletyar”, “Hocamberdi Han”, “Şabehram”, “Helalay-Garıp” ve “Melike Dilaram” destanları tipolojik yönden incelenerek, Türkmen destan geleneğinin ve kültür zenginliklerinin ortaya çıkarılması ve tiplerinin tipolojik yönlerine sabit tanımlar getirilmiş olacaktır. Destanlarda tipoloji ile ilgili yapılan çalışmalar kısmında, araştırmacılar tiplerin özelliklerini değerlendirilirken birçok ölçüt kullanıldığı gözlemlenir. Bu ölçütlerin birçoğu destan kahraman tipinin ortaya çıkmasında milletlerin din ve kutsal değerlerinden yola çıkılarak geliştirilir. Boratav, destan kahramanı ile halk arasında fikir ve duygu bakımından tam bir birlik içinde olduklarını, tezada muhal bırakmadığını (Boratav, II, 1991: 70) söyler. Destan kahramanı halka ait değerleri üzerinde barındıran millî bir faktördür. Raglan, geleneksel kahraman teorisini açıklarken, “destan ile ritüel ve mit arasındaki bağlantıya önemle dikkat çekmiştir. Raglan’a göre destan kahramanlarının ortaya çıkmasını ritüel ve mitlere dayandırır. Kahramanların şablon bir hayat hikâyesi içerisine sokularak oluşturulmuştur. Bu şablon hayatın kaynağı mitik tiptir (Raglan, 1998: 135).

Destanlarda bütün olarak kültürel ve dinamik faaliyetler destanın başkahramanı tarafından yapılmaktadır. Başkahramanı olmayan bir destan düşünülemez. Destanların hepsinde kahramanların hayat hikâyesi tarzında bir anlatım içerir (Yıldırım, 1998: 150). Destanlar çıktığı milletlerin milli değerlerine göre kurgulanıp, kahramanın hayatı üzerinden anlatılmıştır. Bir toplumun kültür değerleri, edebi eserlerdeki kahraman etrafındakiler ve mücadele verdiği düşmanları yoluyla hayat bulmuştur. Ş. İbrayev, kahramanın görevinin zorluğunu ifade etmek için “Halk kendi derdinde, kahraman herkesin derdindedir” (İbrayev, 1998: 3). İfadesini kullanır. Kahraman halktan aldığı güçle bu zorlu görevi yerine getirecektir.

Destan tiplerinin basit bir yapısı vardır. Destanlarda mevcut olan bütün tipler her destanda aynı gaye içindedir. Yer, zaman ve şahıslar değişkenlik gösterse de başkahraman veya düşman tipi destandaki her epizotta gerçekleştirileceği olay değişmez. Eylemden başka, bu tiplerin fiziki özellikleri de birbirine benzer. Başkahraman tipi yaşadığı toplumda her daim fiziki yönden cüsseli ve kuvvetlidir. Destan kahramanı ideal bir insandır, bir modeldir. Kahramanın görevi; dışarıda düşman tehdidini savmak, içeride ise, insanların rahat yaşamalarını sağlamaktır (İbrayev, 1998: 131). Kahramanın etrafında yardımcı tipler vardır. Ancak bunlar hiçbir zaman kahramandan daha

aktif değillerdir. Destan kahramanları ideal ve örnek tip olarak tasvir edilirler. Nedeni kahramanlar topluma ait sosyal - kültürel değerlerin müspet vasıflarını bir bütünlük içerisinde temsil etmeleridir. Destanın kuşaktan kuşağı anlatılmasıyla bu değer yargıları belli bir zaman sonra kültürel kalıbı (Ekici, 2001a: 16) halini alması hasebiyle destan kahramanları tipleşmesi nedeni olmuştur. Bir halkın millet olabilmesi için onları millet yapan özelliklerin yine o millet içinden çıkarılması elzemdir (Yamakoglu, I, 1993). Destan türü millî bir verim olması itibariyle içinden çıktığı milletin bütün kültürel değerlerini bünyesinde taşır. Bir milletin kültürel değerlerini destan türü mükemmel bir şekilde yansıtır. Destanda yer alan tipler, meydana geldikleri halkların geçmişten günümüze, bilinçaltında sakladıkları mirasın izlerini taşırlar. Genel olarak milletlerin kültüründe yapısal yönden kahraman tipleri arasında benzerlikler görülür. Bunun nedeni ise, farklı dönemlerde aynı aşamaları yaşamış olmaları sayılabilir. Destan, nesilden nesile anlatılarak gelişim ve değişim gösteren edebi bir türdür. Sözlü anlatı yoluyla geçmişten bugüne dek gelen destan, anlatıldığı coğrafi ve kültürel olguların etkileriyle milli hüviyet kazanır. Destanlardaki kahramanlar, milletlerin ideal insan özelliklerini, dini ve milli değerlerini üzerlerinde taşıyan üstün vasıflara sahip örnek kişilerdir (Duran, 2004: 79). Türkmen destanlarında başkahraman halka model olabilecek ideal insan tipidir. Tiplerin sahip olduğı özellikler, bir milletin müspet veya menfi ortak değerleridir. “Tipleri yaratan toplumun içinde yaşadığı reel şartlardır” (Kaplan, 2014: 51). Tipler, bir toplumun yaşayış biçimi ve hayat şartlarının tesiriyle ortaya çıkmıştır.

Türkmen destanlarında mutlak surette başkahraman tipi vardır. Millet, destanlar yoluyla hayat felsefesini aktarıırken başkahraman tipine de sözcülük yaptırır. Destanda anlatılmak istenen her düşünce, duygu, öğüt, övgü ve yakınma başkahraman üzerinden bildirilir. Başkahramanlar milleti temsilen eder ve gücünü millettten alırlar. İcra ettikleri her eylem sonucunda halk tarafından teveccüh gösterilir. Başkahraman halkın takdirini ve duasına nail olursa, onu sonsuz bir hayatın beklediğine inanılır.

Araştırmanın Problemi

Türkî cumhuriyetlerinin ortak edebi zenginliklerinden biri olan destanların, Türkmen edebiyatın da önemli bir yeri vardır. Destanlar üretildikleri toplumların kültür özelliklerini barındıran yazılı ve sözlü eserlerdir. Türkmen destanları genellikle farklı kaynaklardan alınmıştır. Destanlar, usta yazarlar ve bahşilar tarafından Türkmen kültürü içerisinde yeniden yazılır ve icra edilir.

Türkmen destan geleğinde destanlar hem yazılı hem de sözlü şekilleri görülür. Yazarı belli olan destanlara yazılı, yazarı belli olmayan destanlara ise sözlü destan kolunu teşkil ederler. Yazılı destanlar, Nurmuhammed Andalıp, Mollanepes, Magrupı, Şabende ve Şeydayı gibi destancı şairler tarafından kaleme alınmıştır. Sözlü destanlar ise destan anlatıcısı bahşılar tarafından icra edilmiştir. Türkmenlerin yazılı destanları üzerinde yeterince tipoloji çalışmaları olmamasından dolayı, söz konusu çalışmaların bu yönü Türk edebiyat dünyasında; tam olarak bilinmemektedir. Kazak, Özbek, Azeri vb. destanları üzerinde ayrıntılı tipoloji çalışmaları bulunurken aynı zenginlik Türkmen destanları için söz konusu değildir. Bu durum Türkmen destaları adına bir eksiklik, sorun olarak karşımızda durmaktadır. Bu nedenle Türkmen “Dövletyar, Hocamberdi Han, Şabehram, Helalay – Garıp, Melike Dilaram” gibi yazılı destanları tipolojik yönden incelemek bu eksikliğin giderilmesi yönünde atılacak önemli bir adım olacaktır.

Araştırmanın Amacı

Tezin asıl amacı, Türkmen destanlarının tipolojisi başlığı altında Dövletyar, Hocamberdi Han, Şabehram, Helalay-Garıp ve Melike Dilaram destanlarını tipolojik yönden incelemektir. Destan tiplerinin gelişim özellikleri ile tipoloji alanında yapılan çalışmalar incelenerek aşağıdaki erişimler amaçlanmaktadır.

- (i) Türkmen destan başkahramanı ile birlikte kadın, at ve düşman tiplerinin özellikleri belirlenecektir. Dövletyar, Hocamberdi Han, Şabehram, Helalay-Garıp ve Melike Dilaram destan başkahramanı, Türkmen destan başkahramanı özelliklerine göre incelenecektir.
- (ii) Beş destanda yer alan alt tipler belirlenerek tek tek özellikleriyle birlikte değerlendirilecektir. Destan başkahramanın yardımcı tipleri ile ona karşı olan tipler tespit edilecektir. Böylece Türkmen destanlarındaki alt tiplerin tipik hususiyetleri elde edilecektir. Ardından diğer destan tipleriyle benzer ve farklı yönlerin ortaya konulması sağlanmış olacaktır.
- (iii) Türkmen destan tiplerinin tipolojik özelliklerinin net bir şekilde bilinmesi Türk destan dünyasındaki tiplerle mukayese edilmesini kolaylaştıracaktır. Benzer ve farklı yönlerinin değerlendirilmesi ile de Türkmen destan tiplerinin tipolojik yönlerine sabit tanımlar getirilmiş olacaktır.

Araştırmanın Önemi

Türkmen destanları üzerinde pek çok bilimsel, makale, tez, kitap vb. çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmalar ağırlıklı olarak destanların motif incelemesi, karşılaştırılması veya dilbilgisine odaklanmışlardır. Türkmen yazılı destanları üzerinde tipolojik yönden kısıtlı çalışmalar yapılmıştır. Türkmen Dövletyar, Hocamberdi Han , Şabehram, Helalay-Garip ve Melike Dilaram tipolojik yönden incelenmemiş, destanlarda tipler üzerinde çalışmalar yapılmamıştır. Çalışmanın önemi Türkmen destanlarından en önemli beş destanın tipolojik yönden incelenerek, bu destanlarda ortaya çıkan tipleri tespit etmektir. Türkmen destanları üzerine yapılan detaylı ilk tipolojik çalışma olması tezi daha anlamlı kılmaktadır.

Araştırmanın Teorik Değeri

Bu tez, Türkmenistan başta olmak üzere diğer Türk cumhuriyetlerin folklor eserleri üzerinde tip ve tipolojik çalışmalarında ve Türk Filolojisi Fakülterinde yardımcı ders materyali olarak kullanılabilir.

Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

Yazılı ve sözlü geleneğe sahip Türkmen destanlarının yazılı ve sözlü kolları üzerine tipolojik çalışma kısıtlı yapıldığından bu konuyu incelemek için bu kolların kuşatıcı, temsilcisi olan beş yazılı destan seçilmiştir. Seçimde söz konusu beş destanın alanın evrenini en iyi örnekleyen eserler olduğu düşüncesinden hareket edilmiştir. Bu destanlar, “Dövletyar, Hocamberdi Han, Şabehram, Helalay-Garip ve Melike Dilaram” adlı yazılı destanlarıdır. İncelemedeki beş destan Türkmenistan’da neşir edilmiştir. Destanların orijinal baskıları kullanılmıştır. Mevcut destanların Türkmençe metinleri Türkmenistan’ın değişik kurumlarından temin edilmiştir. Söz konusu destanlarla ilgili Türkiye’nin ve diğer ülkelerin değişik kurumlarında (kütüphane, üniversite ve araştırma enstitüleri) yer alan bu destanlarla ilgili kaynaklardan yararlanılmıştır.

Araştırmanın Yeniliği

Destanlar, milletlerin geçmişini günümüze kadar hem sözlü hem de yazılı biçimde aktaran edebi metinlerden birisidir. Destan türü millî bir verim olması itibariyle içinden çıktığı milletin bütün kültürel değerlerini bünyesinde taşımaktadır. Destanlar içinde teşekkül ettiği halkların ve dönemlerin sosyal, kültür ve düşünce yapılarını yansıtan eserlerdir. Doğal olarak destanladaki başkahramanlar toplumların ideal ve örnek tiplerini de yansıtmaya yetisini taşırlar. Zira,

başkahramanların topluma ait sosyal - kültürel değerlerin müspet vasıflarını bir bütünlük içerisinde temsil etmeleri bunda önemli rol oynar. Destanlarda başkahraman tipleri milletlerin din ve kutsal değerlerinden yola çıkılarak geliştirildiği için, tiplerin bu özellikleri, bir milletin müspet veya menfi yöndeki değerleridir. “Dövletyar, Hocamberdi Han, Şabehram, Helalay-Garip ve Melike Dilaram” adlı yazılı destanların tipolojik yönden incelenmesiyle Türkmen halkının folklorik değerleri yansıtılmış olacaktır.

1. BÖLÜM

Destan Tiplerinin Gelişimi ve Özellikleri

Destanlar teşekkül ettiği halkların ve dönemlerin sosyal, kültür ve düşünce yapılarını yansıtır. Eserlerdeki başkahramanlar ile dönemin ideal insan tipinin ortaya konulduğunu izah eden Kara Düzgün, bu şekilde tiplen destan kahramanları yer aldıkları eser ile değil, halkların hayat sürdükleri dönemi ve geleceği kapsayan belirli bir çerçeve içinde sosyal bir olgu halini aldıklarını ileri sürmüştür (Kara Düzgün, 2014: 1).

Edebi eserler ayrıntılı bir şekilde tetkik edildiğinde, “tip” in birçok sıfatı olduğu ve bu sıfatların da kişilerin karakter tasvirlerinde benzetme unsuru olarak kullanılır. Bu nedenle tiplerin bu özellikleri, bir milletin müspet veya menfi yöndeki değerleridir. Yıldırım, “tip” ile ilgili olarak ölçüleri şöyledir:

Eserde kahraman ana - tiptir, ancak eserde bunun dışında tipler de yer alır ve bu gruptakiler “alt tipler” olarak nitelendirilebilir ... (Yıldırım, 1999: 17 -18).

“Tip” oluştuğu toplumun kültür değerlerini üzerinde taşır. Halkın istedik yönünde meydana gelen “tip” belli kalıplar içerisinde olur. Tipin tip olarak kabul görmesi meydana geldiği toplum tarafından sahip çıkılmasına ve bulunduğu dönem itibarıyla değişime ve yenilenmeye açık olmasıdır.

Edebi eserde tip konusu hakkında çalışmalar yapılmıştır. Bunlardan biri olan Mehmet Kaplan’a göre: “Edebî eserde “tip” kavramı, karakter ve şahsiyet kavramlarından tamamen ayrılır. Tip, sosyal bakımdan manalıdır. Onlar, edebî eser içinde, muayyen bir devirde toplumun inandığı

temel kıymetleri temsil eder” (Kaplan, 2014: 5). Geleneksel kahraman kalıbı üzerine yapılan çalışmalar arasında en önemli kaynaklardan biri olan “The Hero” (Kahraman) adlı eserde L. Raglan, tipoloji metodunu kullanmış. Bu metotla sözlü ürünlerden özellikle de epik eserlerin bu yöntemle çalışılması gerekliliğini vurgulamıştır. (Raglan, 1949: 136-138) Folklor ürünlerini psikanaliz metoduyla analiz eden bilim adamlarından J. Campbell, kahramanı “sıradan insana özgü özellikleri, yerel veya kişisel çeşitli çatışmalar yoluyla aşabilen kadın ya da erkek kahramandır” (Campbell, 2013: 30). Bu görüş, “kahraman sıradanlıktan uzak olduğu sürece tipleşir ya da kahramanlaşır” (Kara Düzgün, 2014: 73) önermesini destekler mahiyettedir. Kahraman içinde bulunduğu topluma yenilikler kazandırabilmesi ve ilham kaynağı olabilmesi için edinimlerini paylaşabilmelidir. Destan kahraman tipinin kaynağını C. M. Bowra ve J. Fontenrose gibi araştırmacılar “şaman”a bağlarken, J. G. Frazer, ise “rahip” ve “rahip - kral” gibi kavramlar kullanmayı tercih etmiştir (Bowra, 1952: 91-131).

Destanlarda bütün olarak kültürel ve dinamik faaliyetler destanın başkahramanı tarafından yapılmaktadır. Milletin geleceği ve huzuru kahramanın sorumluluğu altındadır. Ş. İbrayev, kahramanın görevinin zorluğunu ifade etmek için “Halk kendi derdinde, kahraman herkesin derdindedir” (İbrayev, 1998: 3). İfadesini kullanır. Kahraman halktan aldığı güçle bu zorlu görevi yerine getirecektir.

Tipoloji ile ilgili Yapılan Çalışmalar

Tipoloji ile ilgili olarak birçok araştırmacı bu alanda çalışmalar yapmıştır. Sözlü edebiyat alanında kahraman tipi ile ilgili yapılan en önemli çalışmalardan biri Lord Raglan’a aittir. Lord Raglan’ın “*Geleneksel Kahraman*” (Raglan: 1998). adlı çalışması, mitoloji ve sözlü verimlerde rastlanan genel kahraman tipinin özelliklerini ve tip olma sürecindeki aşamaları belirleyen bir sınıflama ortaya koyar. Thomas Carlyle “Kahramanlar” (Carlyle, 2004). adlı eserinde, tarihte önemli yeri olan kişilerin özelliklerinden hareketle, bir kahramanın tipolojisini ortaya çıkarır. Bowra, “Heroic Poetry” (Bowra, 1952). adlı çalışmasında destan kahramanın kökeni ile ilgili hususa dikkat çeker. Yunan, Fin, Ermeni, Rus, İngiliz ve Özbek, Kırgız, Saha Türklerinin Manas, Alpamış, Er Sogotoh destanlarını inceleyerek örnekler ve bu destanlardaki başkahraman tipleriyle ilgili bilgiler vermiştir. Campbell, “Kahramanın Sonsuz Yolculuğu” (Campbell, 2013) adlı çalışmasında farklı mitlerden örnekler vermiş ve genel itibarıyla bütün kültürlerin mitlerinde ortak bir kahraman tipi kalıbını ortaya çıkarmıştır (Campbell, 2013: 13-59). M. Kaplan’ın “Türk

Edebiyatı Üzerinde Araştırmalar III, Tip Tahlilleri” (Kaplan, 2014) adlı eserinde, Türk Edebiyatında önemli bir yeri olan tipleri inceler.

Destanda yer alan tipler, meydana geldikleri halkların geçmişten günümüze, bilinçaltında sakladıkları mirasın izlerini taşırlar. Destan, nesilden nesile anlatılarak gelişim ve değişim gösteren edebi bir türdür. Sözlü anlatı yoluyla geçmişten bugüne dek gelen destan, anlatıldığı coğrafi ve kültürel olguların etkileriyle milli hüviyet kazanır.

Türkmen Destanları Hakkında Yapılan Çalışmalar

Türkmenistan Çarlık Rusya hâkimiyetine girdikten sonra bu coğrafyayı yakından tanımak amacıyla Rus arkeologları bu ülkeye seyahatler yapmışlardır. Rus araştırmacılar Türkmenistan’ın değişik bölgelerindeki yaptıkları gezilerinde elde ettikleri notları, kitap, dergi ve gazetelerde yayınlamışlardır. 1920 – 1991 yılları arasında Türkmenistan’da Rus araştırmacılardan V. Barthold, A. N. Samoyloviç, V. Uspenskiy, V. Belyayev başta olmak üzere, P. Skosirev, G. Veselov, E. Y. Bertels, V. M. Jirmunskiy, N. K. Dmitriyev ve N. F. Lebedev vd.; Türkmen araştırmacılarından H. G. Koroglu, Abdilhekim Gulmuhammedov, B. A. Garrıyev, A. Kekilov, M. A. Sakali, A. S. Mirbadeleva, B. Mämmetyazov, Meti Köseyev, A. Aşırov, S. Garrıyev vd. Türkmen destanları, masalları, bilmeceleri gibi halk bilim alanında yaptıkları çalışmaları kitaplaştırmış veya değişik dergi ve gazetelerde makale şeklinde yayınlamışlardır.

Türkmenistan 1991 yılında bağımsızlığını ilan etmiştir. Bu dönemden itibaren yayınlanması yasaklanan destanlar neşredilmeye başlanmıştır. Türmenistan Milli Golyazmalar Enstitüsü ve Türkmenistan Milli Medeniyet Miras Merkezi kurulmuştur. Annagurban Aşırov, Kâbe Borcakova, Amanmırat Baymıradov, Amangül Garrıyeva, Kakacan Durdıyev gibi Türkmen yazar ve araştırmacılar tarafından yayına hazırlanan eserler, Miras Merkez yayınlarından çıkmıştır. Aynı dönemde, Türkmen destanları üzerinde Türkiye ve diğer ülkelerde de çalışmalar yapılmıştır. Türkiye’de Nerin Köse, Metin Ekici, Fikret Türkmen, İsa Özkan, Mustafa Arslan, Ali Duymaz, Naciye Yıldız, Ali Berat Alptekin, Ahmet Gökçimen ve H.İbrahim Şahin gibi Türkmen halk bilim uzmanları Türkmen destanları üzerinde çalışmalar yapmış ve bunları yayınlamışlardır.

2. BÖLÜM

Türkmen Halk Edebiyatında Destan Tanımı

Destan, bir milletin geçmişinde derin izler bırakan tabiat, savaş, göç ve sosyal olayların edebi bir şekilde anlatımını, nesillerden nesillere aktarılmasında, konuların, aktarıcılar tarafından genişletilerek günümüze kadar ulaşmış edebi türdür. Destan terimlerinin bir kısmı, muhtevasına, hacmine göre bir kısmı yazarına, aktarıcısına göre olduğunu göstermektedir. Türkmen destanları farklı başlıklar altında tanımlara gidilmiştir. Destan (Dessan), Avtorlu ve Anonim destanlar, Epos (Şa Dessan) ve Erteki Epos başlıkları altında tanımlamalar yapılır.

Destan (Dessan): Türkmen Edebiyatında çok geniş bir kullanım alanı olan bu terim; “şiir ve kısa karışık yazılan edebi eser”olarak tanımlanır (Hamzayev, vd. 1962: 252). Aynı terim Türkmen Sovyet Ansiklopedisi’nde; kahramanlık, aşk ve fantastik konularının yanı sıra bahşılının hayatlarının anlatan eser olarak belirtilir (T.S.E.3, 1981: 131). Türkmen destancılık geleneğinde “destan” türü daha yoğun bir şekilde kullanılır.

Avtorlu Destan: Türkmen Edebiyatında, önemli bir yere sahip olan destanlar, kendi arasında: a)- Yazarı belli olan (avtorlu) destanlar. b)- Yazarı belli olmayan (anonim) destanlar olarak ele alınır. Türkmenistan Edebiyatında; Nurmuhamet Andalıp, “Oğuznama”, “Leyli-Mecnun”, “Yusuf-Züleyha”, “Zeynel Arap”, “Baba Rövsen”. Şeydayı: “Gül-Senuber”. Abdilla Şabende : “Gül-Bilbil”, “Şabehram”. Gurbanalı Magrupı : “Dövletyar”, “Yusup-Ahmet”, “Tulum Hoca”, “Seypelmelek-Medhalcemal” ve “Alı Beg-Balı Beg” ve Mollan pes’in “Zöhre-Tahir”i örnekleri verilebilir.

Anonim Destan: Türkmen Edebiyatında destancılık geleneğinde, kim tarafından yazıldığı veya ortaya çıkarıldığı belli olmayan destanlara “anonim destan” denilir. Türkmen sözlü geleneğinde anlatılan “Görogli”, “Şasenem-Garıp”, “Necep Oglan”, “Hüyrlukga-Hemra” gibi destanlar, anonim destan, grubuna girer. Bu destanlar, bahşılar tarafından zengin içerikli hale getirilerek anlatıla gelmiştir (Mämmetyazov, 1998: 42).

Epos (Şa Dessan): Türkmence epos, Türkiye Türkçesindeki epik eserin tam karşılığı olup kahramanlık konulu hacimle eserlerdir.

Erteki Eposu: Kahramanlık konulu masallara; Altay, Tıva, Hakas, Şor, Kazak, Tatar ve Başkurt Türklerinde “mögelik tool” ,”batırlık ertegi”, “batırlar turındaki ekiyetler”, “batırlar turahındaki ekiyetler/tılsımlı ekiyetler” denilirken, Türkmenlerde konusu kahramanlık olan mensur anlatımlar için “erteki eposu” terimini kullanmışlardır.

Türkmen Halk Edebiyatında Destan Tasnifleri

Türkmenistan destanları üzerine, yurt içinde ve yurt dışında tasnif çalışmaları yapılmıştır. Türkmen destanlarını; konu, şekil, teşekkül ve türlerine göre gruplandırılmalarına gidilmiştir. Türkmen Destanları üzerinde önemli çalışmalar yapan Seyit Garrıyev, destanları altı ana başlığa ayırarak ele aldığı görülür. Destanların bir kısmını, muhtevasına göre bazılarını da oluşumlarına göre tasnif etmiştir. Aşk destanlarını, realist aşk destantaları ve fantastik aşk destanları şeklinde tasnif etmiştir. Bunların bir birinden farklı olduğunu bildirir (Garrıyev, 1982: 38-54).

3. BÖLÜM

Araştırmanın Yöntemi

Tezde nitel araştırma metodolojisi içerisinde yer alan doküman inceleme ile birlikte, Fin Kuramı ve Proop yöntemi kullanılmıştır. Bunun yanısıra türlerin tiplerin tipolojilerin üzerine odaklanan kuram ve yöntemler mevcuttur. Metin ve metinler arası bağlamda kullanılan Fin yöntemiyle birlikte başka yöntemler de bir arada kullanılarak somut bulgular, çıkarımlar elde edilmiştir. Stith Thompson Motif Index of Folk Literature ve Saim Sakaoğlu'nun “Anadolu Türk Efsanelerinde Taş Kesilme Motifi ve Bu Efsanelerin Tip Kataloğu” adlı eserlerden katalog olarak yararlanılmıştır.

Araştırmanın Modeli - Türkmen Destan Başkahramanı Tipinin Ortaya Çıkışı ve Özellikleri

Türkmen destanlarındaki başkahraman tipleri, Türk dünyası destanlarındaki tiplerle benzerlik arzeder. Türkiye başta olmak üzere bu sahadaki araştırmacıların çalışmalarından yararlanılarak Türkmen destan başkahraman tipinin özellikleri ve ortaya çıkışlarını ortaya koymak mümkündür.

Destanlardaki kahramanlar, milletlerin ideal insan özelliklerini, dini ve milli değerlerini üzerlerinde taşıyan üstün vasıflara sahip örnek kişilerdir (Duran, 2004: 79). Türkmen destanlarında başkahraman halka model olabilecek ideal insan tipidir. Tiplerin sahip olduğu özellikler, bir milletin müspet veya menfi ortak değerleridir. “Tipleri yaratan toplumun içinde yaşadığı reel şartlardır” (Kaplan, 2014: 51). Tipler, bir toplumun yaşayış biçimi ve hayat şartlarının tesiriyle ortaya çıkmıştır. “Eserde kahraman ana - tip’ tir, ancak eserde bunun dışında tipler de yer alır ve bu gruptakiler “alt tipler” olarak nitelendirilebilir” (Yıldırım, 1999: 17-18). Destanda merkezi konumda olan tip başkahraman tipidir. Diğerleri ise başkahramanın etrafında onun eylemlerinde hedefine ulaşmak için yanında yer alan yardımcı tipler ile karşısında olan düşman tiplerdir.

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evrenini destanlar üzerinde yapılan tipolojik çalışmalar oluşturmaktadır. Örneklemi ise Dövletyar, Hocamverdi Han, Şabehram, Helalay Garib ve Melike Dilaram destanlarındaki tipler ve özelliklerdir.

Verilerin Toplanması ve Analizi

Destanlarda başkahraman tipi özellikleri bir bütünlük arz etmesi gibi diğer yardımcı ve düşman tipleri arasında da benzerlikler olabilmektedir. Örnek, Oğuz Destan’ında İrkıl Hoca, Dede Korkut’ta ise Dedem Korkut, gibi iki farklı eserde üstlendikleri görevleri aynı olan kahramanlardır. Dolayısıyla bunlar bir tip oluşturur. V. M. Jirmunskiy, destandaki mevcut tipleri bundan dolayı “satranç oyunu”nun taşlarına benzetir. Satrançtaki gibi destan tiplerinin de değişmeyen kalıplaşmış özellikleri vardır (Çobanoğlu, 2007: 100).

Türkmen destan başkahraman kalıbına dair özelliklerin tespiti yapılırken, “Destanlarda Tip Kavramı ve Tipin Özellikleri” adlı bölümde, “*Destanlarda Tipoloji ile ilgili Yapılan Çalışmalar*” başlığı altında aşağıdaki çalışmalar hakkında bilgi verilen Fits Roy Richard Somerset RAGLAN’ın “Geleneksel Kahraman” (Raglan,1998). Thomas Carlyle “Kahramanlar” (Carlyle, 2004) adlı eseri, C. M. Bowra’nın, “Heroic Poetry” (Bowra 1952). E. M. Meletinskiy’nin çeşitli makaleleri, Joseph Campbell’in “Kahramanın Sonsuz Yolculuğu” (Campbell, 2013) ve M. Aça’nın, “Türk Destancılık Geleneğine Bütüncül Yaklaşabilme Ve Alp Kavramı Üzerine Bazı Yeni Yaklaşım Denemeleri” (Aça, 2000) vd. Kaynaklardan hareket edilmiştir. Önerilen model kalıplar Türkmen destanlarında karşılaşılan başkahraman tipini genel olarak değerlendirmeye yönelik hazırlanmıştır.

Türkmen Destanlarındaki Başkahraman Tipinin Özellikleri

1. Başkahramanın dünyaya gelmesi önceden müjdelendir.
2. Başkahraman soylu bir aileye mensuptur.
3. Başkahraman genellikle ailenin tek çocuğudur kardeşleri yoktur. (Bazen ailenin en büyük veya en küçük çocuğu olabilmektedir.)
4. Başkahraman çocukluk devresi üzerinde fazla durulmaz ve kısa zamanda büyür. ,
5. Başkahramana ad veren kişi saygın veya kutlu biri, verilen adın ise kutsal yönü vardır.
6. Başkahraman yaratılışından itibaren fiziki gücü olağanüstüdür ve yabani hayvanlarla tasvir edilir.
7. Türkmen destanlarında avcılığın önemli bir yeri vardır.
8. Başkahraman ilahi güçler tarafından korunur. (Hızır, Pir, Evliya, Aksakal ve Baba)
9. Başkahramanın en önemli yardımcısı atıdır.
10. Başkahraman bir idealini gerçekleştirmek amacıyla veya zorunlu olarak maceraya atılır.
11. Başkahraman macera sonrası yurdundan uzaklaşır.
12. Başkahraman zorluklarla mücadelesinde veya en tehlikeli anlarda genellikle tek başınadır.
13. Başkahraman cesurdur.
14. Başkahraman macerada birçok güçlkle karşı karşıya gelir.
- 14.1. Olağanüstü yaratıklar: Devler, ejderhalar ve periler vb.
- 14.2. Kötülük yapan akraba ve yakın tanıdıklar: Baba, kardeş, eş, arkadaş vb.
- 14.3. Kötü yöneticiler: Padişah, vezir vb.
- 14.4. Büyü, hile.
15. Başkahraman mücadele ederken yeraltına veya yerüstüne yolculuk yapar. Bazı destanlarda ölüp dirilir.
16. Başkahraman macerasında bazı kişilerin yardımını görür.
17. Başkahraman macerasında evleneceği kız ile tanışır.
18. Başkahraman maceradan döner.
19. Başkahraman ölür.
20. Başkahramandan sonra evlatları veya torunları mücadeleyi devam ettirir.

Türkmen Destanlarında Yardımcı Tipler

Başkahramana macerasında karşılaştığı veya içine düştüğü sıkıntılardan kurtulup, nihai hedefine en kısa zamanda ulaşmasına yardım eden bir takım sıradan ve olağanüstü kişilere veya yaratıklara “yardımcı tipler”, denilmektedir.

Türkmen destanlarında olağan yardımcı tipler: At, kırk yiğit, kadın, bezirgân, seyyah çoban, baba (bilge kişi) vb. Bunların dışında, yardımcı kişilere ve yardımcı kadınlara da yer verilmiştir.

Türkmen Destanlarında Düşman Tipler

Destanlarda tayfa veya halk içinde fesat, ayrılık ve kaos ortamı çıkaran varlıklar düşman olarak algılanmıştır. Düşman tipleri, sıradan ve olağanüstü düşman tipi olmak üzere iki gruba ayrılır.

4. BÖLÜM

Bu bölümde, Türkmen Dövletyar, Hocamberdi Han, Şabehram, Helalay-Garıp ve Melike Dilaram destanları tipolojik yönden incelenmiştir. İlk önce beş destanın epizotları ile birlikte destanlar üzerinde yapılan çalışmalar hakkında bilgiler verilmiştir. Tezde, tipolojik yönden incelenen beş destandaki başkahraman tipi, aşağıda verilen Türkmen destanlarında başkahraman tipinin özelliklerine göre incelenmiştir.

Destanı Başkahramanının Türkmen Destanlarında Başkahraman Tipinin Özelliklerine Göre İncelenmesi

1. Başkahramanın Dünyaya Gelmesi Önceden Müjdelendir.
2. Başkahraman Soylu Bir Aileye Mensuptur.
3. Başkahraman Genellikle Ailenin Tek Çocuğudur Kardeşleri Yoktur. (Bazen Ailenin En Büyük veya En Küçük Çocuğu Olabilmektedir).
4. Başkahramanın Çocukluk Devresi Üzerinde Fazla Durulmaz ve Kısa Zamanda Büyür.
5. Başkahramana Ad Veren Kişi Saygın veya Kutsal Biri, Verilen Adın ise Kutsal Yönü Vardır.
6. Başkahraman YarAdılışından İtibaren Fiziki Gücü Olağanüstüdür ve Yabani Hayvanlarla Tasvir Edilir.
7. Başkahraman Ava Çıkar.
8. Başkahraman İlahi Güçler Tarafından Korunur (Hızır, Pir, Evliya, Aksakal ve Baba).
9. Başkahramanın En Önemli Yardımcısı Atıdır.
10. Başkahraman Bir İdealini Gerçekleştirmek Amacıyla veya Zorunlu Olarak Maceraya Atılır.
11. Başkahraman Macera Sonrası Yurdundan Uzaklaşır.

12. Başkahraman Zorluklarla Mücadelesinde veya En Tehlikeli Anlarda Genellikle Tek Başınadır.
13. Başkahraman Cesurdur.
14. Başkahraman Macerada Birçok Güçlkle Karşı Karşıya Gelir .
 - 14.1. Olağanüstü Yaratıklar: Devler, Ejderhalar, Periler vb.
 - 14.2. Kötülük Yapan Akrafa ve Yakın Tanıdıklar: Baba, Kardeş, Eş, Arkadaş vb.
 - 14.3. Kötü Yöneticiler: Padişah, Vezir vb.
 - 14.4. Büyü, Hile
15. Başkahraman Mücadele Ederken Yeraltına veya Yerüstüne Yolculuk Yapar. Bazı Destanlarda Ölüp Dirilir
16. Başkahraman Macerasında Bazı Kişilerin Yardımını Görür
17. Başkahraman Macerasında Evleneceği Kız ile Tanışır
18. Başkahraman Maceradan Döner
19. Başkahraman Ölür
20. Başkahramandan Sonra Evlatları veya Torunları Mücadeleyi Devam Ettirir

Beş destanın başkahramanlarının yanısıra alt tiplerde incelenmiştir. Alt tipler iki kategoride ele alınmıştır. Birincisi; yardımcı ikincisi ise düşman tipleridir. Tezdeki destanlarda hem yardımcı hem de düşman tiplerine rastlanmıştır.

Bu tezde incelenen beş destanda yer alan yardımcı ve düşman tipleri aşağıda verilmiştir.

Dövletyar destanında ; At, kırk yiğit , hanlar, beyler, tüccar ve galandar (derviş) gibi yardımcı tiplerin yanısıra kızılbaş, hilekâr gibi düşman tiplerine rastlanmıştır.

Hocamber Han destanında, eş ve kardeş padişah gibi yardımcı tiplere rastlanmıştır.

Şabehram destanında; İyi dev, peri, kervansarayın sahibi (Sarayman) gibi yardımcı tiplerin yanısıra kötü dev ve vezir gibi düşman tiplerine rastlanmıştır.

Helalay-Garıp'da; Anne, padişah, sevgili, cariye yardımcı tiplerin yanısıra Baba (Padişah) gibi düşman tipine rastlanmıştır.

Melike Dilaram destanında; Yaşlı (Baba) ve Kenan padişah'ı yardımcı, baba (Padişah), anne ve oğlu ve hilekâr kasap ise düşman tipleri olarak karşımıza çıkmaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Sonuç

Destanlar, destan anlatıcıları tarafından nesilden nesile aktararak değişim sürecine rağmen milli kültür izlerini bünyesinde taşıyan eserlerdir. Geçmişten günümüze kadar sözlü anlatım yoluyla destanlar, anlatıldığı dönemin ve bölgenin kültür unsurlarına göre şekillenerek millilik kazanır. Bu nedenle, destanlar halkların tarihi ve kültürel değerlerini tespit etmeye yardımcı olur. Bir milletin hayat mücadelesinde yaşadığı önemli olaylar zamanla, ozanların diline düşüp, şair ve yazarların kaleminden çıkarak nazım ve nesir biçiminde inşa edilerek, destanların bünyesinde yaşar.

Türkmen destanlarındaki başkahraman tipleri, Türk dünyası destanlarındaki tiplerle benzerlik arz etmesi sebebiyle, Türkiye başta olmak üzere bu sahadaki araştırmacıların çalışmalarından yararlanılarak Türkmen destan başkahraman tipinin özellikleri ve ortaya çıkışı izah edilmiştir. Destanlardaki kahramanlar, milletlerin ideal insan özelliklerini, dini ve milli değerlerini üzerlerinde taşıyan üstün vasıflara sahip örnek kişilerdir. Türkmen destanlarında başkahraman halka model olabilecek ideal insan tipidir. Bu açıdan “Dövletyar” destanında başkahraman (Dövletyar) ideal bir Türkmen tipidir. Türkmen destanlarında başkahraman tipine güçlü, cesur ve savaşçı gibi özellikleri atfetmişlerdir. Türkmen başkahraman tipi, Türkmenlerin coğrafi ve hayat tarzlarıyla bire bir benzerlik arz etmektedir. Türkmen anlatı geleneğinde Oğuz Kağan ve Dede Korkut gibi mitolojik motifler içeren destanların varlığı, bu gelenekteki eserlerin mitik kaynaklı olduğunun bir göstergesidir. Türkmen destanları direkt olarak mitik kaynaklı değil, mitsel unsurların yer aldığı eserler sayılabilir. İncelenen destanlardan “Şabehram” ile “Melike Dilaram” mitik unsurları taşıırken, “Dövletyar”, “Hocamberdi Han” ve “Helalay-Garıp” destanlarında ise bahsi edilen unsurlar yer almamıştır.

Türkmen destan geleneğindeki tiplerin şekillenmesinde en önemli faktörler, Türkmen milli ve dini değerleridir. Türkmen halkı, varlık sebebini ve yaşam biçimlerini törelerine göre belirler. Türkmen başkahraman tipi bu töre içerisinde şekillenir. Türkmen halkı han, bey ve yaşlılara değer verir. Onlara, kutsal yönleri olan kişiler gözüyle bakar. Türkmen destanlarında da başkahraman

tiplerinin en belirgin yönleri töreye has niteliklere sahip olmalarıdır. Töre kavramını en çok ön plana çıkararak destan “Dövletyar’dır. Diğer destanlarda töre olsa da Dövletyar kadar ön plana çıkarılmamıştır. Türkmen destanlarında mutlak surette başkahraman tipi vardır. Millet, destanlar yoluyla hayat felsefesini aktarıırken başkahraman tipine de sözcülük yaptırır. Destanda anlatılmak istenen her düşünce, duygu, öğüt, övgü ve yakınma başkahraman üzerinden bildirilir. Başkahramanlar milleti temsilen eder ve gücünü milletten alır. İcra ettikleri her eylem sonucunda halk tarafından teveccüh görür. Başkahraman halkın takdirine ve duasına nail olursa, sonsuz bir hayata kavuşacağına inanılır. İncelenen destanlarda milletin sözcüsü Dövletyar ve Hocamberdi Han’dır. Çünkü bu iki destanda kahramanlık teması işlenmiştir. Kahramanlığa bağlı olarak da milli mevzular ön plana çıkmıştır. Bu durumda destanda millete sözcü gerekmiştir, söz konusu sözcülük vasfını da Dövletyar ile Hocamberdi Han üstlenmiştir. “Şabehram”, “Helalay-Garıp” ve “Melike Dilaram” ise fantastik ve lirik bir tema üzerine kurgulandığı için bu üç destanda sözcülük vasfı zayıf kalmıştır.

Türkmen destanlarında başkahraman tiplerinin belli başlı vasıfları vardır. “Dövletyar”, “Hocamberdi Han”, “Şabehram”, “Helalay-Garıp” ve “Melike Dilaram”da yer alan başkahraman tipini bir bütün olarak incelemek amacıyla hazırlanan bu tezdeki metot, diğer tüm Türkmen destanlarında da uygulanabilir.

İncelenen ve taranan kaynakların değerlendirilmesiyle ortaya çıkan Türkmen destanlarındaki başkahraman tipinin temel vasıfları şunlardır:

1. Başkahramanın dünyaya gelmesi önceden müjdelendir.
2. Başkahraman soylu bir aileye mensuptur.
3. Başkahraman genellikle ailenin tek çocuğudur kardeşleri yoktur. (Bazen ailenin en büyük veya en küçük çocuğu olabilmektedir.)
4. Başkahraman çocukluk devresi üzerinde fazla durulmaz ve kısa zamanda büyür.
5. Başkahramana ad veren kişi saygın veya kutlu biri, verilen adın ise kutsal yönü vardır.
6. Başkahraman yarAdılışından itibaren fiziki gücü olağanüstüdür ve yabani hayvanlarla tasvir edilir.
7. Başkahraman ava çıkar.
8. Başkahraman ilahi güçler tarafından korunur. (Hızır, Pir, Evliya, Aksakal ve Baba)
9. Başkahramanın en önemli yardımcısı atıdır.
10. Başkahraman bir idealini gerçekleştirmek amacıyla veya zorunlu olarak maceraya atılır.

11. Başkahraman macera sonrası yurdundan uzaklaşır.
12. Başkahraman zorluklarla mücadelesinde veya en tehlikeli anlarda genellikle tek başınadır.
13. Başkahraman cesurdur.
14. Başkahraman macerada birçok güçlkle karşı karşıya gelir.
 - 14.1. Olağanüstü yaratıklar: Devler, ejderhalar ve periler vb.
 - 14.2. Kötülük yapan akraba ve yakın tanıdıklar: Baba, kardeş, eş, arkadaş vb.
 - 14.3. Kötü yöneticiler: Padişah, vezir vb.
 - 14.4. Büyü, hile.
15. Başkahraman mücadele ederken yeraltına veya yerüstüne yolculuk yapar.

Bazı destanlarda ölüp dirilir.
16. Başkahraman macerasında bazı kişilerin yardımını görür.
17. Başkahraman macerasında evleneceği kız ile tanışır.
18. Başkahraman maceradan döner.
19. Başkahraman ölür.
20. Başkahramandan sonra evlatları veya torunları mücadeleyi devam ettirir.

Belirlenilen yirmi kriterden oluşan başkahraman tipinin özellikleri, incelenen beş destan içerisinde kriterleri taşıma bakımından şöyle sıralanır: “Dövletyar”, “Şabehram”, “Helalay-Garıp”, “Melike Dilaram” ve “Hocamberdi Han”. Türkmen destanlarındaki başkahraman tipinin özellikleri, kahramanlık ve aşk konulu destanlardaki başkahraman tiplerinin özellikleriyle örtüşmektedir. Ancak bu ölçütler, bazı destan başkahraman tipleri bu kriterlerle yeterince uyum göstermediği de belirlenmiştir. Kahramanlık konulu destanlar bu ölçütleri daha çok taşıırken, aşk konulu destanlar daha az taşır. Kahramanlık konulu “Dövletyar” destanında kriterlerin çoğunluğu görülürken, aşk konulu “Şabehram”, “Helalay-Garıp” ve “Melike Dilaram” destanlarda ise daha az görülür. Araştırmacıların verdiği bilgilere göre “Hocamberdi Han” destanının derlemesi yapılırken eserin tamamına ulaşamadıklarını bildirirler. Bu nedenle destanda ölçütlerin bir kısmı görülmez.

Destanlarda başkahramanın maceraya çıktığında çoğu zaman tek başınadır. Başkahraman düşmanla mücadelesinin en çetin anlarında dahi yalnızdır. Başkahraman genellikle bu durumlarda hile yoluyla tuzağa çekilip tutsak düşebilir. Destandaki var oluşu gereği üstün özelliklerle donatılan başkahraman, zor durumlara düştüğünde yardımını göreceği bir kısım varlık veya yaratıklara ihtiyaç duyabilir. Bu nedenle başkahramana macerasında karşılaştığı veya içine düştüğü sıkıntılardan kurtulup, nihai hedefine en kısa zamanda ulaşmasına yardım eden bir takım olağan ile olağanüstü

kişilere veya yaratıklara “yardımcı tipler” denilir. Türkmen destanlarında sıradan yardımcı tipler: At, kırk yiğit, kadın, bezirgân, seyyah veya çobandır. Bunların dışında, yardımcı kişilere ve yardımcı kadınlara da yer verilmiştir. “Dövletyar” destanında başkahramanın etrafında yardımcı tipler, at (Serhoş), anne, sevgili, (Gülçemen, eş (Humay), kırk yiğit, bezirgan. “Hocamberdi Han” destanında, eş (Tazegül), şah (Akmühammet Şah), kardeş (Murat Han). “Şabehram” destanında, hanın sahibi (Sarayman). “Helalay-Garıp” destanında, anne, şah,(Adıl Şah), hizmetçi, (Dessegül). Melike Dilaram’da ise, yaşlı baba ve Kenan şehri şahı. Yardımcı tiplerden en çok öne çıkan at ve kadındır. Türkmen destanlarında başkahramanın en önemli yardımcısı atıdır. Başkahraman mücadelesinde atıyla birlikte. En zor durumlarda kahramana yardım eder. Bunların temel özellikleri şöyledir:

Türkmen destanlarında yardımcı tiplerden, at tipinin özellikleri şunlardır:

1. Olağanüstü at tipinin en belirgin özelliği ilahî bir yaratılışa sahip olmasıdır. Bu tip atlar, yeryüzüne ait değildir.
2. At tipi, başkahramanla birlikte yaşar ve birlikte ölür.
3. Kahramanlık konulu destanlarında, at tipi, gökten inmiş veya sudan çıkmış atın ırkından gelir.
4. Kahramanlık konulu destanlarında yer alan at tipi fiziki bakımdan oldukça güçlüdür.
5. Kahramanlık konulu destanlarda başkahramanlara ait atların adları vardır.
6. At tipi, başkahramanın en zor durumlarında yanındadır.

“Dövletyar” destanında başkahramanın “Serhoş” adlı atı yukarıda verilen ölçütleri tamamıyla karşılamaktadır. Diğer destanlarda başkahramanların atları olsa da “Dövletyar” destanındaki kadar belirgin vasıflarla anlatılmaz ve isimleri verilmez. Başkahraman özel seçilmiş sıradan veya olağanüstü kadınla evlenir. Bu kadınlar özel yetenekleriyle, zekâlarıyla ve güzellikleriyle kendi cinsleri arasında müstesna yerleri olan tiplerdir. Türkmen destanlarında yardımcı tip altında değerlendirdiğimiz kadın tipi ikiye ayrılır.

1. **Sıradan kadın tipi.**
2. **Olağanüstü kadın tipi.**

Yaradılış özellikleri itibariyle ikiye ayrılan kadın tipi birçok bakımdan ortak hususiyetler gösterir.

Sıradan kadın tipinin özellikleri şunlardır:

- 1.1. Kadın, soylu bir aileye mensuptur.
- 1.2. Olağanüstü bir güzelliğe sahiptir.
- 1.3. Üstün zekâlıdır.
- 1.4. Sezgileri oldukça kuvvetlidir.
- 1.5. Daima eşlerine yol gösterir ve yardımcı olur.
- 1.6. Sadakat sahibidir. Eşlerine gönülden bağlıdır.
- 1.7. Her biri evleneceği erkeği, çeşitli sınavlardan geçirdikten sonra seçer.
- 1.8. En önemli vasıflarından biri anneliktir.

İncelenen destanlardan Dövletyar'da, Mahım, Hocamberdi Han'da, Tazegül, Şabehram'da, Sahıpcemal, Helalay-Garıp' ta. Dessegül. Bu kadınlardan, “Dövletyar'daki Mahım, diğerlerine göre kriterlere daha çok sahiptir. İncelenen destanlardan “Dövletyar” destanı dışındaki eserlerdeki kadınlar kriterlerin bir kısmını taşır. Olağanüstü kadın tipi sıradan kadın tipinin sahip olduğu özellikleri bakımından bazı farklılıklara sahiptir.

Olağanüstü kadın tipinde olup da sıradan kadın tipin de olmayan özellikler şunlardır:

- 2.1. Olağanüstü kadın tipi etrafında en çok rastlanılan motif metamorfozdur. Metamorfoz, kuş motifi ile bağlantılı olarak kullanılır.
- 2.2. Olağanüstü kadın tipi su ya da gök menşelidir.
- 2.3. Destanlarda rastlanılan olağanüstü kadın tipleri genellikle peridir.
- 2.4. Kahramanın eşi pozisyonundaki olağanüstü kadın tipi, kahramana mücadelesi esnasında zafer kazandırır, olağanüstü araçların taşıyıcısıdır.
- 2.5. İnsanlara nazaran daha uzun süre hayat yaşayabilir.
- 2.6. Yeryüzüne ancak sevdikleri erkeklerle evlendikten sonra inerler veya çıkarlar. Aksi halde yeryüzünde yaşamazlar.

İncelenen destanlarda Şabehram destanında başkahramanın yer üstüne çıkarılarak orada evlendiği peri kızı Balahüsün yukarıdaki kriterlerle bir uyum içindedir. Diğer destanlarda ise olağanüstü bir yardımcı kadın tipine rastlanmamıştır.

Destanda yokluğu düşünilemeyecek iki unsurdan biri başkahraman tipi diğeri ise düşman tipidir. Destanda düşman, kahramanın varlık nedenidir. Başka bir deyişle, ortada kaos yaratan bir unsur yani düşman yoksa, başkahramana gerek duyulmaz ya da kişinin başkahraman olamaz. Düşman tipinin nitelikleri, başkahraman tipini belirleyen çizgilerin oluşmasına yardımcı olur. Türkmen destanlarında yer alan düşman tipini yaradılışları bakımından ikiye ayırmak mümkündür:

- 1. Sıradan düşman tipi.**
- 2. Olağanüstü düşman tipi**

Türkmen destanlarında yer alan düşman tiplerine has özellikleri vardır. Bunlar aşağıda ilk önce sıradan, daha sonra olağanüstü düşman tipi özellikleri verilmiştir.

Türkmen destanlarında sıradan düşman tipinin belirgin özellikleri:

- 1.1. Genellikle asil bir soyun temsilcisidir.
- 1.2. Makam ve zevk peşinde koşan dünyaperesttir.
- 1.3. Bu tip, insani vasıflarından yoksun, manevi değerlerini kaybetmiştir.
- 1.4. Halkına zulüm ve haksızlık eden zalim bir yöneticidir. Bundan dolayı, halk tarafından sevilmez.
- 1.5. İktidar ve mal-mülk hırsıyla her türlü kötülüğe ve hileye başvurur.

Tezdeki beş destanda yeralan düşman tipleri bu kriterleri taşır. “Dövletyar” destanında, Kızılbaz, “Şabehram'da, vezir. “Helalay- Garıp'ta Şah Abbas. “Melike Dilaram'da ise, destan başkahramanı kızın babasıdır. Olağanüstü düşman tipi, aşk ve fantastik konulu Türkmen destanlarında görülür.

Türkmen destanlarında olağanüstü düşman tipin genel özellikleri:

- 2.1. Fiziki bakımdan olağan dışı bir büyüklüğe sahiptir.
- 2.2. Yeryüzüne değil yeraltı veya yer üstü âlemine aittir.
- 2.3. Sihir yapma yeteneğine ya da sihirli araçlara sahiptir.
- 2.4. Sıradan insana göre uçmak, şekil değiştirmek gibi olağan dışı yetenekleri vardır.

- 2.5. Destan başkahramanı gibi kendi dünyasının lideri konumundadır.
- 2.6. İnsan ırkına göre çok uzun sayılacak bir hayat sürdürür.
- 2.7. Hilekâr ve acımasızdır.

Tezde incelenen beş destanın tamamında bu tipe rastlanmaz. Sadece “Şabehram’da rastlanır. Bu destanda başkahramanın olağanüstü düşmanı Dövzelzele'dir. Yukarıda verilen düşman tipleri Türkmen destanlarının hepsinde rastlanır. Destanda başkahraman tipinde olduğu gibi, düşman tipinde de asıl gaye birdir. Tezde incelenen beş destandaki tipler, Türkmen destan geleneğinde yer alan ancak incelemeye tabi tutulmayan diğer destan tipleri ile benzerlik gösterir. Destan, bir milletin ortaya çıkışını ve varlığını sürdüren değerleri bünyesinde bulunduran ve geçmişini günümüze kadar ulaşmasını sağlayan edebi üründür. Türkmen destanları üzerinde tip gibi diğer unsurlar üzerinde benzeri tipolojik çalışmaların yapılması, Türkmen halkının dünden bugüne kadar sahip olduğu, milli, dini ve sosyolojik.kültür zenginlikleri ve değerleri ortaya çıkarır.

Öneriler

1. Okullarda Türkçe ve edebiyat derslerinde kullanılabilir.
2. Üniversitelerin Türk Filolojisi, Türk Dili ve Edebiyat bölümlerinde kaynak ve ders materyali olarak yararlanılabilir.
3. Günümüzün toplumsal olaylarıyla geçmişteki olaylar karşılaştırılarak çözüm aranması adına sosyologlar tarafından bu tür çalışmalar değerlendirilebilir.
4. Toplumda kadının yeri, önemi ve ideal kadın örneği adına feministlerin de üzerinde durabilecekleri bir çalışmadır.

Yayın Listesi

Gökcegözoğlu, Ahmet (2013). Türkmen Tarihi, Destancılık Geleneği ve Mollan pes'in Eserleri, *Вопросы тюркологии, Дагестанского Государственного Университета*, Махаçкале, 9, 87-93.

Gökcegözoğlu, Ahmet (2015). Zühre –Tahir Hikayesinin Türkmen ve Kumuk Varyantlarının Epizotlarına Göre İncelenmesi, *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü*, Erzurum, Sayı: 54, Yaz, s: 427-449.

Gökcegözoğlu, Ahmet, Mustafa, Serbes (2015). Episode Examination of the Turkmen Saga of Varka-Gülşa, *International Journal of Social Sciences Education Studies*, Ishik University, December, Vol. 2, No. 2, p: 24-33.

Mustafa Serbes, Ahmet Gokcegozolu (2016). A Motif Analysis on Avicenna's Legends that have been Detected in Turkmenistan Area, IBSU, *Journal in Humanities*, Tbilisi, ISSN 2298-0245; e-ISSN: 2346-8289; Volume 5, Issue 2, p:45-62.